

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

ЯН КАРСКИ – ГЕРОЙ НА ПОЛСКАТА СЪПРОТИВА

Анджей Жбиковски

*Еврейски исторически институт във Варшава
Факултет за Източна Европа, Варшавски университет*

Резюме. Ян Карски¹⁾ е роден в Лодз като Ян Кожелевски в полско семейство. Преди войната завършва Факултета по право и дипломация в Университета „Ян Кажимеж“ в Лвов, след което започва работа в Министерството на външните работи. Брат му Мариан го приобщава към конспиративните структури. Не след дълго Карски става една от най-доверените свръзки между Съпротивата и правителството в изгнание. Като куриер на нелегалните партии, делегат на правителството, както и на еврейското съпротивително движение, действащо от „арийската“ страна през есента на 1942 г., той тръгва с мисия за Лондон, носейки информация за геноцида над полските евреи.

Keywords: Jan Karski, Polish World War II resistance movement, Holocaust, Polish Jews

За историята на Полската съпротива в периода на хитлеристката окупация днес знаем твърде много благодарение на научната литература, хилядите спомени, документи, учебници и т. п. Съдбата на отделния войник на Съпротивата, ако той не е бил командир на високо ниво, само с големи усилия може да бъде проследена и вътъкана в по-близките и по-далечните исторически контексти, необходими за разбирането смисъла на неговите действия и себеотрицание.

Една от тези личности, които на съвсем ранен етап се свързват със зараждащата се нелегална държава, е Ян Карски (Żbikowski, 2011). Карски е роден в 1914 г. като Ян Кожелевски в традиционно полско семейство с наполовина шляхтишки, наполовина мешчански корени. Жизненият му път в голяма степен е предопределен от по-големия му брат Мариан (Kunert, 1987 – 1993, т. 3: 98 – 101), легионер и открит привърженик на Пилсудски, човек, който в 20 години на междувоенния период прави кариера в редовете на полската Държавна полиция. За Ян той е пример за подражание, олицетворява смисъла на службата в името на отечеството и на възстановената държавна независимост след вековен чужд гнет. Той е и негов покровител. В 1931 г. Карски завършва гимназията „Юзеф Пилсудски“ в Лодз. В младежките си години той членува първо в Марианската солидация²⁾, а по-късно, най-вероятно в лвовския си пе-

риод, когато следва право и дипломатия в Университета „Ян Кажимеж“ – в санационната³⁾ младежка организация „Легион на младите“⁴⁾.

В съвременната историческа памет срещахме двама Карски – първият е млад, необикновено смел, чувствителен към страданията на своите съграждани куриер на пролондонската съпротива, вторият – възрастен американски професор, който няколко години преди да излезе в пенсия, решава да направи равностойка на живота си и да напомни на света за събитията, на които не само е бил свидетел, но и в които активно е участвал. Специален акцент пада върху тази част от неговата куриерска мисия, която се отнася до извършващия се на полските земи Холокост над еврейския народ.

Разгласяването пред свободния свят на масовото изстребление на полските евреи в годините на войната не е главната задача на Ян Карски. Карски е войник и а полската антихитлеристка съпротива и той информира преди всичко за нейните проблеми както полските емиграционни власти, така и съюзническите политики. Лондонските власти го изпращат в САЩ с първата пропагандна мисия, тогава, на 28 юли 1943 г., го приема на аудиенция президентът Рузвелт, за да разкаже на американците за вредителската дейност на съветските партизани и за диверсиите срещу легитимните нелегални власти от страна на полските комунисти. За участието на евреите той всъщност говори по собствена инициатива, но изцяло вън от главното послание, което предава от името на окупираната страна.

По време на войната Карски е също така аналитик, автор на изчерпателни, компетентни доклади (Kolekcja Karskiego, box 1.1 – 8.8, 9), специалист по вътрешнополските въпроси, а не просто – както той скромно подчертава след войната – магнетофонна лента, върху която са записани гласовете на политици и войници от Съпротивата. Неговите доклади имат огромно значение. Четат ги с голямо внимание както в Анже, където до поражението на Франция през 1940 г. резидира полското емиграционно правителство, така и по-късно в Лондон, а заключенията, които той прави, биват вземани предвид при формулирането на стоящите пред Полша задачи.

Карски определено не е непознато име в Полша, Щатите и Израел, неговите книги и книгите за него продължават да са достъпни в книжарниците, а заснетите интервюта могат лесно да бъдат открити в интернет. Това не означава, че той е така добре разпознаваем герой като Ели Визел или Раул Валенберг.

Публичната кариера на Карски започва през октомври 1939 г. Тогава адвокат Мариан Боженcki от името на личния приятел на ген. Владислав Шикорски – Рихард Швентоховски „Калиновски“, го изпраща с мисия при полското правителство във Франция (Kunert, 1987 – 1993, t. 3: 99, Kunert, 1997: 141).

В момента на заминаването за първата си мисия при правителството във Франция Ян Карски (тогава още Ян Кожелевски) въобще не се ориентира в структурата на военното и политическото нелегално движение. При все това обаче както правителството, така и вътрешната съпротива имат нужда от доверени куриери,

интелигентни, отличаващи се с добра памет и безукорен морал, които да получат одобрението на съответните среди. За кариерата на Карски ключово значение има предвоенната му биография – млад, привърженик на Пилсудски, ревностен католик, брат на legioner и високопоставен полицай.

Важни са контактите на адвокат Боженcki в полицията, твърде вероятно е последният да е познавал добре брата на Карски – Мариан Кожелевски, който от юни 1934 г. е комендант на Държавната полиция в столицата Варшава. Съратници от Съпротивата и историци единодушно изтъкват, че Кожелевски още на 1 октомври е преминал в разпореждане на сформиращото се командване на нелегалната Служба за победата на Полша (СПП) като действащ комендант на варшавската тъмносиня полиция. Приблизително по същото време Кожелевски установява контакти и с Централния комитет на организациите за независимост (Grabowski, 2003: 36 – 38; Kunert, 1997: 141, 174). По всяка вероятност той е искал да използва мисията на по-малкия си брат и в интерес на зараждащата се полицейска съпротива. Всички полицаи, и особено Кожелевски в качеството си на комендант, се изправят пред следната дилема: как да съвместят лоялността си към полската държава и емигрантското правителство със служебната субординация спрямо окупационните власти, които могат да поискат от тях да положат клетва за вярност към Третия райх и неговия фюрер. Кожелевски моли брат си да предаде в Париж, че такава клетва той никога няма да положи.

Отивайки с мисията на брат си при ген. Шикорски, Карски няма представа, че окупацията ще продължи пет години и ще принуди хиляди хора да сътрудничат на омразния окупатор. Как е виждал той полското общество от френска перспектива през февруари 1940 г., проличава от двата изготвени непосредствено след пристигането му на мястото доклада. Първият представлява рутинен отчет за пътуването на емисар-куриера; една от частите му е озаглавена „Общо положение в Полша“, следващата – „Избрани идейно-политически аспекти в Полша“ (Kolekcja Karskiego, b. 9). Вторият носи особен характер и е посветен на „еврейския въпрос в Полша“ (Engel, 1983).

Карски посвещава отделен доклад на „еврейския въпрос“, въпреки че не е проучвал специално тази тема преди заминаването си. Идеята да опише своите наблюдения, идва от Станислав Кот – един от най-близките сътрудници на ген. Владислав Шикорски, който, като един от малкото министри, оценява значението на полско-еврейските отношения както във вътрешната политика, така и на международната арена.

За положението на еврейското население под германска окупация Карски пише с подчертано съчувствие – потъпкано е човешкото достойнство на евреите, лишени са от всякакви права, иззето им е имуществото, отнета им е възможността да печелят прехраната си – „живеят като че скришом, в страх, нелегално“. Списъкът с ограниченията и униженията, представени в доклада,

е много обширен. Евреин за немците е всеки, на когото поне един от родителите му изповядва юдаизма.

Особено тежко според него е положението на изселниците от т. нар. присъединени към Райха територии, които биват заселени в околностите на Люблин⁵⁾. Карски пръв пише, че се „създава впечатление, сякаш немците искат да организират там нещо от рода на еврейски резерват“. Участи на евреите в Генералното губернаторство не е по-лека, само че немците няма къде да ги прогонят от там, а поляците не могат да прилагат („не проявяват все още склонност“, както пише Карски) нацистки методи в своите отношения с еврейските си съседи. Общо взето, тук властват същите сегрегационни разпоредби, икономическа експлоатация и унижителен физически труд.

Докладът на Карски най-често бива цитиран в контекста на положението на еврейското население под съветска окупация, относителните възможности за неговото развитие и антиполските му нагласи. Втората част на доклада разглежда по-съществения по мнението на автора въпрос за полско-еврейските отношения и политиката на хитлеристките окупатори, имаща за цел да настрои една срещу друга двете национални групи. Откровеността на автора обаче не среща пълно разбиране и Карски бива помолен да редактира няколко откъса от доклада, за да може той да бъде използван с пропагандни цели. Интересното е, че промените касаят единствено описанието на полско-еврейските отношения под немска окупация. Това, което Карски пише за съветската окупация, напълно удовлетворява адресатите. Докладът на Карски от февруари 1940 г., разглеждащ участието на полските евреи, е един от първите източници на информация по този въпрос в правителствените кръгове. А правителството, както изглежда, проявява особен интерес към развитието на отношенията между поляците и евреите най-вече в Източните покрайнини.

Една немалка част от продължилия повече от два месеца престой във Франция Карски посвещава на подготовката си за мисията по своето завръщане.

От Франция той пристига в Будапеща, а по-късно в Закопане, откъдето в първите дни на май потегля с влак за Краков. Тук отсяда в дома на семейството на Тадеуш Пилц в краковския квартал „Дембники“. Пилц от 1937 г. е активен сътрудник на Кооперативно издателство *Czytelnik*⁶⁾ и е ангажиран в Обществения дом в Работническия квартал в Краков. Твърде вероятно е именно чрез него Карски да се е запознал с окръжния секретар на Работническия комитет на Полската социалистическа партия в Краков Юзеф Циранкевич (за последен път Карски се среща с него във Варшава през 1974 г.).

Карски отпътува от Краков за Варшава на 7 май 1940 г., след като Пилц съгласува окончателно детайлите с подп. Мариан Кожелевски. По трагично стечение на обстоятелствата полковникът точно същия ден е арестуван от гестапо и впоследствие прекарва 11 месеца в концлагера в Освиенцим. Заедно

с Кожелевски са арестувани още 68 офицери от полската полиция, към която немците не хранят особено доверие (Kunert, 1987 – 1993).

Все още не е ясно с кого най-напред Карски установява контакт във Варшава, може би това лице е деецът на Селската партия Стефан Корбонски (шеф на ръководството на гражданската съпротива, а от 15 юли 1943 г. – на подразделението на обществената съпротива в ръководството на нелегалната съпротива), който е запазил много добър спомен за Карски (Korboński, 1989: 43). Корбонски отбелязва в мемоарите си, че давайки отчет за своята мисия, Карски „направи голямо впечатление на всички с обективността си, с която излагаше всички аспекти, както и с великолепната си памет, запечатваща и най-малките подробности“.

Политическите власти на Съпротивата се отнасят положително към инструкциите на правителството, предадени чрез Карски. На заседанията на политическите партии, на които Карски присъства, се обсъждат кандидатите за правителствен делегат, както и „материалите“, които той е донесъл от Франция. Не е изяснено докрай колко време Карски пребивава в Полша и с кого още контактува. В доклада си той пише само следното: „Във втората половина на юни 1940 година напуснах страната и заминах обратно при правителството“.

От Краков Карски заминава за Нови Сонч през май 1940 г., където отсяда в дома на Стефан Риш. Риш заедно с братовчед си Збигнев организират от известно време нелегални прехвърляния към Унгария за военната организация на полк. Тадеуш Коморовски. Един от по-опитните куриери водачи по маршрута към Будапеща е Франчишек Мушал „Мишката“ – хлебар от ул. „Пивнична“, и тъкмо нему се пада да преведе нашия герой през границата. Риш определя маршрута: от Нови Сонч в посока Ритро и Косажиска, а оттам към Стара Любовня в Словакия.

На четвъртия ден се налага да се отклонят от маршрута – Карски повече не го слушат краката, отекли са от неудобните скиорски обувки, – за да пренощуват в уж сигурна конспиративна квартира в село Демята, недалеч от Кошице. Собственикът ги издава. Повиква жандарми, които отвеждат Карски и „Мишката“ в ареста в Прешов (Bieniek, 1977, Wood & Jankowski, 1994: 69 – 90). В момента на задържането си той успява да хвърли в кофа с помия микрофилма, който Тадеуш Сужицки му предава в Краков от името на Народната партия; за щастие, голяма част от него бива осветена.

Гестаповците, които разпитват Карски, са добре осведомени за дейността на Полската съпротива и нелегалните прехвърляния през Словакия, така че не дават вяра на неговите обяснения. А той им казва, че бяга от Лвов от Съветите, че възнамерявал да се добере до Швейцария, където щял да изчака при приятели отминаването на военната суматоха. Във Варшава срещнал случайно стар съученик, който му поверил филм със снимки на развалините в

полската столица, а Карски трябвало да го предаде на условен адрес в Кошице. Всички опити да отрече, че не е нелегален куриер, завършват с болезнени удари с гумена палка.

Гестаповците вероятно не са изпечени следователи или просто подценяват плячката си, понеже дълго време смятат, че Карски е обикновен беглец, решил да се присъедини към полската войска. В умивалнята в словашкия затвор той намира старо бръснарско ножче и го скрива. Поредния разпит провежда опитен офицер от СС, който първо му изнася лекция за неизбежното поражение на съюзниците и новия ред в Европа, подир което преминава към изтезания. След този разпит Карски си прерязва вените. Той, ревностният католик, не вижда друг изход. От осветения микрофилм немците успяват да разчетат три кадъра с фрагменти от нешифрован доклад на Съпротивата. Карски вече знае, че няма как да заблуди палачите си, и се опасява, че няма да издържи следващия разпит.

Опитът му за самоубийство се проваля, успяват да го спасят (Komorowski, 1985: 46, Bieniek). Карски идва в съзнание в болницата в Прешов, вързан за леглото с ремъци. След една седмица Гестапо го прехвърля в болницата на сестрите винкентинки в Нови Сонч, та когато дойде в съзнание, отново да го разпитат. Тук пръв установява с него контакт д-р Ян Словицовски. Той го съветва да повика свещеник, чрез когото ще може да влезе във връзка със Съпротивата. Най-вероятно чрез лекаря Карски праща известие на сестрата на Стефан Риш – Зофия, която живее в Нови Сонч. Няколко дни по-късно тя го посещава, преоблечена като сестра винкентинка. При следващото си посещение по негова молба освен плодове тя му носи и отрова.

Карски бива изведен от болницата, след като успяват да приспят немските пазачи. Акцията е организирана от негови приятели, млади социалисти, по лично разпореждане на ръководителя на краковската организация на Полската социалистическа партия (ПСП-СРН)⁷ Юзеф Циранкевич, който се консултира по този въпрос с полк. Тадеуш Коморовски.

По време на седеммесечната си конспиративна работа в Краков Карски на няколко пъти бива заплашен от арест и само благодарение помощта на хората, при които живее, съумява своевременно да сменя квартирата и самоличността си. При вестта за първите арести Карски незабавно напуска града. „През октомври 1941 година бях прехвърлен във Варшава. Прехвърлянето се наложи във връзка с широкомащабните арести на територията на Краков“, пише той в доклада си от 1944 г. (Kolekcja Karskiego, b.2, f.1).

В столицата Карски пребивава в дълбока конспирация, мнозина го познават от работата му в МВНР, освен това в града живеят тримата му братя и сестра му, чийто съпруг е убит от немците през ноември 1939 г.

Карски поема функцията ръководител на секцията по политическа информация при Главното командване на Съюза за въоръжена борба, като в същото време получава задачата да поддържа връзка с Делегатурата на правителство-

то и да я информира при необходимост за актуалното състояние на полската съпротива. Третата му функция е да поддържа връзка между Главното командване и съответните политически центрове в Полша. Тази връзка носи служебен характер, макар и неофициален. Независимо от казаното по-горе Делегатурата на правителството му възлага понякога задачи да установи контакт с отделни по-малки политически групи. В това си качество той работи в страната до октомври 1942 г. (Kolekcja Karskiego, b. 9).

„Функцията ръководител на секцията по политическа информация при Главното командване“ според схващането на нашия герой може да се отнася единствено до работата в Бюрото за информация и пропаганда (БИП) на Главното командване на СВБ-АК⁸⁾ (Grabowski, 2005: 64). Първоначално структурата на БИП е проектирана така, че от една страна, да събира и анализира информация за германската политика в Полша и обществените реакции спрямо нея, а от друга – да въздейства върху обществото с посредничеството на нелегалната преса.

Няколко дни след като Карски пристига от Краков във Варшава, му уреждат среща с шефа на БИП „Председателя“ Ян Жепецки, последният го препраща при „Инженера“, тоест шефа на Информационния отдел на БИП инж. Йежи Маковецки. Маковецки го насочва към подотдела, занимаващ се с проучване на политическите нагласи на обществото, а по-специално – в звеното за изследване на пресата и изданията на политическите партии. Възмутен от съдържанието на издаваното от десницата сп. *Szaniec*⁹⁾ и крайно шовинистичните възгледи на неговите редактори, Карски преминава в звеното за радиопрослушване (Kolekcja Karskiego, b. 1, f. 1).

С кого още освен с преките си началници от Съпротивата контактува Карски, преди да дойде решението за куриерската му мисия в Лондон? В следвоенните описания на Карски се появява лекарят и войникът от Легионите, а през тридесетте години градски староста¹⁰⁾ на Варшава-Шрудмешче Тадеуш Миклашевски, с когото може би се запознава чрез брат си – от май 1942 г. шеф на Отдела по сигурността на Департамента по вътрешните работи на Делегатурата. Миклашевски трябвало да го склони за среща с Роман Кнол (Libionka, 2006: 173) – дипломат (бивш посланик в Рим и Берлин) и изпълняващ за кратко функцията вицеминистър на външните работи в 1926 г. През февруари 1943 г. му поверяват организирането на Департамента по външните работи на Делегатурата, който по-късно той ръководи. Кнол остава в близки отношения с правителствения делегат Цирил Ратайски. Кнол живее край Варшава и изглежда, че Карски го е посещавал, той пръв му задава въпроса дали проявява интерес към мисия в Лондон. Пак той съумява да привлече и правителствения делегат към тази идея.

Други кръгове, с които Карски поддържа близки отношения в този период, са групирани около Зофия Косак-Шчуцка – известна писателка и обществе-

ничка, както и около политически близкия до нея активист на Фронта за възраждане на Полша (ФВП) и на Делегатурата на правителството Витолд Биенковски „Ян“ (Bartoszewski, 2010: 159, Tonini, 2008: 110). Двата правят силно впечатление на Карски. В действителност не знаем по какъв начин той се е запознал с тях. По всяка вероятност това става в началото на 1942 г., вече след създаването на ФВП; може би е чел по-рано статиите на Косак-Шчуцка, публикувани в списание *Polska żyje*⁽¹¹⁾, издавано от Корпуса на защитниците на Полша. До войната Косак е не само известна авторка на исторически романи, но и убедена антисемитка, атакуваща евреите от ултракатолически позиции.

От началото на сътрудничеството си с *Polska żyje* Зофия Косак-Шчуцка се интересува от положението на еврейското население, засилващите се спрямо него репресии и променящите се полско-еврейски отношения. Както е известно, тази тема не е чужда на Карски и той подготвя обстоен анализ за министър Кот. Ето защо е вероятно те да са разговаряли по този въпрос, може да се предполага, че тъкмо Косак-Шчуцка го прави съпричастен с еврейската трагедия. Преломен момент за дейците на ФВП несъмнено се явява голямата акция по депортиране от Варшавското гето в лагера на смъртта в Треблинка, започнала на 22 юли 1942 г. и продължила само с няколкодневно прекъсване до 21 септември (Engelking & Leociak, 2001).

През август 1942 г. Ян Карски се запознава с Владислав Бартошевски (Bartoszewski, 2010: 154 – 187). Бартошевски запазва спомен за него като за самоуверен, решителен, но и проникателен събеседник. Карски го разпитва за пребиваването му в Освиенцим, за архитектурните детайли и състоянието на сградите на бившите казарми – той знае за какво да попита, тъй като през септември 1939 г. е пребивавал в тези помещения. Изглежда, че тъкмо Карски предопределя бъдещата кариера на Бартошевски в отдела за разпространение на печатни издания на ФВП, а по-късно в редакцията на *Prawda*. Близките отношения с Косак-Шчуцка се оказват решаващи за включването на Бартошевски в дейността първо на Временния комитет за помощ на евреите, а впоследствие в Съвета за помощ на евреите „Жегота“⁽¹²⁾. Карски няма възможност да се присъедини към тази акция, понеже се подготвя за куриерска мисия в Лондон.

Не знаем дали Карски е бил член на Фронта за възраждане на Полша. Връзките му с ФВП несъмнено са много тесни и са следствие от неговите убеждения и морални избори. Все още обаче остава неясно дали Карски установява тези контакти по разпореждане на началниците си от БИП, или това са паралелни отношения, независимо от конкретните му конспиративни дейности. Не знаем също така дали по собствена инициатива той занася в Лондон идейната декларация на ФВП.

Редица факти сочат, че е възможно Карски да е заминал от Варшава за Париж още между 12 и 18 или 19 септември 1942 г. На 23 август Карски е поканен на заседание на Политическия споразумителен комитет. Заседанието е открито от правителствения делегат. В частта, представляваща интерес за нас, то разглежда „предаването на куриера „Витолд“⁽¹³⁾ на материали за пра-

вительството в Лондон, както и за представителите на партиите при правителството. Материалите касаят обстановката в Полша и в редиците на нелегалното движение“ (AAN: 2002/1 – 6). Политиците приемат, че той ще контактува също така „с властите на съюзническите държави“ и че със съгласието на правителството ще информира съюзниците за нацисткия терор и силата на Полската съпротива. Делегатът поисква обещание за запазване на абсолютна безпристрастност, подчертавайки, че мисията носи политически, а не военен характер. Трябвало е също така да му бъде предаден протоколът от разискванията, който бива кодиран и микрофилмиран.

Вероятно в последните дни на август Карски се среща отделно с представителите на еврейската съпротива Адолф Файнер и Менахем Киршенбаум в конспиративна квартира в близост до гетото. Срещата се състоява между 28 август и 2 септември, а ден по-късно Карски посещава Варшавското гето (Ringelblum, 1983: 268, 552, 588). Тогава немците преустановяват за кратко уличните хайки за евреи, които биват докарвани на „Умшлагплац“ при ул. „Ставка“, откъдето тръгват транспортите за Треблинка. Тези дни те провеждат последователна селекция на годните за работа в т. нар. шопове¹⁴⁾ – Брауер на „Налевки“, Шилинг на „Новолипе“, Халман на „Новолипки“ 59, Франке и Шулц на „Смоча“ 37. Те са разположени в западната част на гетото и затова се предполага, че в източната част цари относително спокойствие. Карски прониква в гетото може би чрез построения от Еврейския военен съюз тунел, свързващ „арийската“ кооперация на ул. „Мурановска“ 6 с еврейската на ул. „Мурановска“ 7. Това е ъглова кооперация на пл. „Мурановски“, в съседната модерна бетонна сграда по-късно ще заседава щабът на Еврейския военен съюз по време на въстанието в гетото през април 1943 г., а на покрива ще бъдат издигнати двете прословути знамена – полското и еврейското (Libionka & Weinbaum, 2011; Puławski, 1999; Wood & Jankowski, 1996).

Карски трябвало да се срещне с Файнер и Киршенбаум по разпореждане на правителствения делегат. Много години след войната в устни разговори той прецизира, че е бил помолен за това от Цирил Ратайски на последната им среща в дома на Роман Кнол. Изглежда, че срещата е била по инициатива на Леон Файнер „Миколай“, който в средата на 1941 г., след завръщането си във Варшава от окупираните от Съветите полски земи (бил е хвърлен в затвора от НКВД и по всяка вероятност успява да избяга благодарение на паниката в първите дни на немско-съветската война), заживява извън гетото и помага на другарите си от Бунд¹⁵⁾. Пак той през август 1942 г. пръв измежду активистите на гетото установява контакт с Хенрик Волински от БИП, който ръководи еврейската секция.

Киршенбаум познава значително по-добре от Файнер доминиращите отношения в гетото, където той живее от самото начало на ул. „Лешно“ 56. Емануел Рингелблум в *Хроника на гетото* го споменава като свой познат, член на дирекцията на „Джойнт“¹⁶⁾ (Американски еврейски съвместен раз-

пределителен комитет), с когото се среща неколkokратно, за да обсъдят въпроса за фондовете за социално подпомагане на най-бедните. Вероятно е бил член на президиума на варшавската Координационна комисия за еврейска социална взаимопомощ и ръководената от Еврейското дружество за социално подпомагане организация „Ткума“, популяризираща староеврейската култура. От името на т. нар. либерални ционисти Киршенбаум през януари 1940 г. влиза в Обществото на представителите на политическите партии, през октомври 1942 г. – в Еврейския народен комитет (ЕНК), а впоследствие – в Координационната комисия, тоест в съвместното политическо представителство на ЕНК и Бунд.

В дейността на „Жегота“ той по-скоро не се включва и не съумявайки да се справи на т. нар. арийска страна, през лятото на 1943 г. се явява в „Хотел Полски“, надявайки се благодарение паспорта на някоя южноамериканска държава да успее да замине във френския лагер за интернирани във Вител, а от там – извън Европа. Повечето „неприкрити“ евреи германците изпращат между юли и октомври 1943 г. във Вител и в концлагера Берген-Белзен, а оттам в следващите месеци в газовите камери в Аушвиц (общо 1800 варшавски евреи). Около 300 жители на „Хотел Полски“ гестапо разстрелва в затвора Павяк (Haska, 2006).

По време на срещата си с Карски Файнер го моли да предаде в Лондон, че евреите са напълно безпомощни, че „изстреблението е факт“ и касае всички евреи без изключение, а Полската съпротива е в състояние да спаси само малцина. Ето защо, казва той, „цялата отговорност лежи върху могъщите съюзници. Нека нито един представител в Обществото на народите не дръзне да обяснява, че не е знаел какво става тук! Действителна помощ за евреите може да дойде само отвън!“ (Karski, 1999).

Карски дебело подчертава, че тъкмо това е трябвало „да предаде на свободния свят“. Събеседниците му го уверяват, че данните са точни, че посочените досега 2 милиона жертви са установени въз основа на обобщените немски заповеди за депортация, че от самата Варшава от юли тази година се извозват по 5 хил. души дневно – никой не се е завърнал, никой не е дал признаци на живот. Гетото е напълно обезлюдено.

По време на втората си среща Карски пита събеседниците си за какво точно следва да апелира от името на полските евреи. Киршенбаум моли за „безмилостни бомбардировки на немските градове, а след всяка бомбардировка да се разпръскват позиви, информиращи за съдбата на евреите“, за „екзекутирането на всички немци където и да попаднат в ръцете на съюзниците“. Файнер е скептичен, той не вярва съюзниците да се решат на ответни бомбардировки, а по-скоро възлага надежди на дипломатията, на ясното информиране на немците, че „отговорът на германската политика на унищожение и изстребление на еврейския народ ще бъде целенасочена акция срещу немския народ“.

Два дни след втората среща Карски се отправя заедно с Файнер към Варшавското гето. След като излиза от тунела, той навлича окъсани дрипи и застава на Мурановския площад. Първото му впечатление е голямата суматоха, многолюдните тълпи по улиците.

Карски запечатва картините от гетото в издадената в 1944 г. в Щатите книга *Story of the Secret State*¹⁷⁾ и ги обединява с описание на по-късната си среща в Лондон с Шмул Зигелбойм, който напуска Варшава в 1940 г. Двамата се срещат на 2 декември в седалището на полското МВР в Стратън Хаус. Зигелбойм слуша сухия разказ с огромно внимание, не го изненадва дори изводът на Карски, че съюзниците, с които е разговарял във връзка с оказването на помощ или евентуален ответен удар, се държат точно така, както са предвиждали варшавските събеседници на Карски – „Невъзможно. Изключено. Абсурд. Това не може да стане“. Той откровено му препредава какво искат умиращите евреи от представителите на еврейските организации в съюзническите държави, главно в САЩ: „Трябва да умирате бавно пред очите на целия свят. Може би това ще разтърси съвестта на хората“.

На 12 май 1943 г. при вестта за поражението на въстанието във Варшавското гето Зигелбойм се самоубива. Той оставя писмо до президента и премиера на Полската република.

„Искаме да ви вкараме в лагера в Белжец“ – такова изненадващо предложение отправя Файнер към Карски на последната им, трета вече поред среща. В лагера царял пълен хаос, надзорителите обикновено били пияни. Карски трябвало да проникне, преоблечен като украински надзорител.

Името Белжец по онова време не е широко известно, повече се знае за Треблинка и Собибор поради отчасти успешните бягства на затворници оттам. Но ако не в Белжец, то къде е отишъл Карски? Много факти сочат Избица Любелска, въпреки че много детайли не съвпадат. Карски посвещава обширен и необикновено драматичен фрагмент на товаренето на 30 товарни вагона, които впоследствие тръгват към Белжец или Собибор (Karski, 1999). Немските пазачи стрелят в тълпата, „хората на талази се втурнаха напред, крещейки ужасено“. В един вагон биват наблъскани дори 140 човека в задушаваща теснота. Допълнително изтезание са изпаренията от разпръснатата по пода вар, много затворници умират от задушаване по време на пътя. Влакът тръгва, а есесовците доубиват с pistolетни изстрели останалите на перона ранени.

Преди да отпътува за Избица, Карски в рамките на пътните приготовления провежда редица важни политически срещи. Той се отправя към гарата непосредствено след сутрешната литургия в църквата „Светият кръст“, където се е сбогувал с най-близките си приятели от ФВП – Зофия Косак-Шчуцка, Витолд Биенковски, отец Едмунд Краузе.

От момента на пристигането си в Лондон Карски остава на дипломатическа служба през следващите две години. По тази причина той присъства в паметта на

поколенията преди всичко не като войник от въстаническата армия и сърцат емисар на Съпротивата, а като дипломат, който е повлиял върху хода на разиграваните се пред очите му събития. Това събитие е неговата мисия да убеди влиятелните политици, както и гражданите на съюзническите държави, че в Полша гинееврейският народ – мисия, на която той се посвещава изцяло. Тя отеква и до днес, а самият Карски благодарение на заслугите си на това поприще се превръща в икона на „честния европейец“, първообраз на по-късните Праведници на света, удостоявани от 1960 г. с престижен медал от израелския институт „Яд Вашем“.

Освен от петте най-важни политически партии в Полша, действащи в нелегалност, Карски е упълномощен да представлява и Фронта за възбуждане на Полша – Бундр „от името на цялото еврейство“ и варшавското духовенство. В Лондон освен с ген. Шикорски той трябва да разговаря с шестима министри, деветима политици и епископ Гавлина.

Емисарят на Нелегалната полска държава пристига в Лондон, „обгърнат с аурата на мъченичеството“, както си спомня приятелят му още от Лвов Йежи Лерски (Lerski, 1989: 64).

Карски излага първия си устен доклад пред вицепремиера Станислав Миколайчик. Той говори главно за изстреблението на евреите и необходимостта да им бъде оказана незабавна помощ. Миколайчик преценява, че емисарят се нуждае от няколко седмици спокойствие, за да изложи в писмен вид задачите си, да си отдъхне и което вероятно е най-важното, да дочака завръщането на ген. Шикорски от поредната му визита в САЩ.

В продължение на месец Карски подготвя „Таен доклад за ген. В. Шикорски, диктуван през януари 1943 година по време на пътуването му до САЩ, Канада, Мексико; напечатала Валентина Пацевич, докладът е връчен на г-н Кулаковски“ (Kolekcja Karskiego, b. 1, f.5 – 6).

Споменатият доклад представлява обективно описание на политическата обстановка в страната – още самата му структура показва в йерархичен ред задачите, с които по онова време живее Съпротивата; показва и каква важност отдава Карски на тази форма на изложение в стремежа си да посочи на политиките в емиграция оптималните от гледна точка на техните сънародници методи за пропагандиране на полския въпрос на международната арена. Докладът разкрива и доминиращ шрих от неговата личност: от всяка дума, от всяко изречение извира гордост от постиженията на Полската съпротива, от обществения отпор, от силата на междучовешките връзки и вярата в скорошната победа над Германия.

Докладът започва с бележки, отнасящи се до правителствения делегат и неговата дейност. Карски поне два пъти е имал разговор с Цирил Ратайски. Поредният въпрос касае „коменданта на въоръжените сили в страната“. Всички политически партии с посредничеството на Карски излагат своето становище. Карски започва от Селската партия. На Партията на труда отделя само една страница от доклада. Социалистите и техните спорове заемат цели осем

страници с видим превес на бележките относно дейността на фракцията, носеща името Полски социалисти. „Селската партия без никакви специални усилия от своя страна се превърна в ключова партия в полското политическо махало“, което за народните дейци е напълно закономерно, тъй като „гръбнакът на полското общество, неговата най-многобройна и най-творческа маса представлява полският селянин“.

В доклада на Карски важно място заемат единадесет страници с анализ, озаглавен *Дейността на съветските агентури на полските земи* (раздел XVII); Карски ще използва интензивно тази част от своя доклад по време на пребиваването си в САЩ.

В останалата част на доклада Карски пише преди всичко за засилващия се терор на окупатора, както и за промените на настроенията в страната – различни социални групи все по-решително настояват да се премине към активна съпротива и партизанска борба, като в същото време демонстрират значително радикализиране на нагласите по социалните въпроси.

Всеки ден на Карски в Лондон е запълнен с работа – той изготвя политическия си доклад от страната, участва във важни политически срещи. Според записките му от декември, още преди завръщането на ген. Шикорски от САЩ, Карски се среща неколkokратно с Франк Сейвъри – служител на английското посолство при полското правителство. По време на първата им среща двамата разговарят главно по военни въпроси и за евреите.

В началото на 1943 г. премиерът Владислав Шикорски най-после приема Карски в резиденцията си в Айвър и много подробно го разпитва. През януари Карски е назначен на щат в секретариата на премиера, по същото време се стига до първата му среща с Хиероним Ретингер, по време на която те водят оживени дискусии по еврейските въпроси. Ретингер проверява познанията на Карски по английски език с презумпцията, че последният ще изложи ситуацията в Полша пред съюзническите политици (Pomian, 1990: 166 – 178; Bułhak, 2009).

Първ от важните съюзнически политици изслушва подготвената от Карски информация английският посланик при емигрантското правителство Оуен О’Мали (Owen O’Maley), който главно се интересува от полско-съветските отношения. Следващият важен събеседник е посланикът на Съединените щати Антъни Дрексел-Бидъл (Anthony Drexel-Biddle) (преди войната посланик в Полша). Двамата обсъждат основно еврейските въпроси и възможностите за емигриране (посланикът смята, че САЩ по-скоро няма да увеличат емигрантските си квоти за евреите). Министърът на външните работи на Великобритания Антъни Идън приема Карски в края на януари – началото на февруари (Wood & Jankowski 1996). Идън се интересува от комунистическите организации, действащи в страната, а Карски го информира, че Полската съпротива се опасява от контакти с комунистическата Полска работническа партия, понеже смята дейците на тази партия за агенти на НКВД, които се борят за статута

на 17-а съветска република на мястото на независима Полша. На 4 февруари Карски получава от Идън покана за нова среща, този път с участието на лорд Селбърн (Раундъл Сесил Палмър) – шеф на британското Управление за специални операции (SOE)¹⁸⁾. Селбърн подпитва Карски за възможните отстъпки от полска страна спрямо Съветите по отношение преминаването на източната граница в замяна за западните територии, на което чува, че „ръководителите на Съпротивата биха отказали да се подчиняват на правителството и биха сформирали тайно правителство в страната“. Карски обяснява на своите събеседници, че поляците се борят с такова упорство, понеже така им повелява традицията, но и най-силната воля за борба няма да е достатъчна, ако се окаже, че липсват ръководители, а това може скоро да настъпи поради значителните мащаби на унищожаване на интелигенцията. Разговарят също така за положението на евреите в окупирана Полша. Карски говори за „специална организация при Делегатурата на правителството“, чиято задача е да установи сътрудничество с еврейското нелегално движение, а Селбърн обяснява, че искането за ответни бомбардировки срещу Германия е нереално, тъй като – първо, такива бомбардировки биха оказали лошо въздействие върху летците, и второ, ще наляят вода в мелницата на немската пропаганда, прокламираща, че световната война е била предизвикана от евреите. Също така невъзможно е да бъдат откупени никакви групи, застрашени от изстребление, понеже след войната положително щяло да се заговори, че съюзниците са подпомагали материално Германия.

През май 1943 г. се взема решение Карски да замине с пропагандна мисия в Съединените щати. От самото начало на пребиваването си в САЩ Карски се превръща в основна атракция на полското посолство. Още в първия си доклад от 24 юли 1943 г. Карски силно акцентира върху ролята на посланика Ян Чехановски в организирането на престоя му в САЩ – „успях да стигна до най-важните хора в административния и медийния свят, ще стигна също така и до политическия свят (Kolekcja Karskiego, b. 1, f. 7)“. Именно Ян Чехановски, а не изпратилият го от Лондон министър Кот, ръководещ пропагандата, определя приоритетите на неговата визита – Карски трябва да спечели симпатиите на най-влиятелните лица от американския истаблишмънт за окупирана Полша. Той трябва да разкаже на американците за нацисткия терор, чийто мащаб е безпрецедентен в историята, за несломимия дух на поляците, за упорито водената от тях нелегална борба, за лоялността им към правителството в изгнание и за това, че поляците – като единствени в покорена Европа – са организирали Нелегална държава. Но преди всичко задачата му е да ги накара за осъзнаят, че за Полската съпротива заплахата представляват не само гестапо, но и родните комунисти, подпомагани от съветските агенти и диверсанти.

Срещата на Карски с президента на САЩ Франклин Делано Рузвелт получава широк отзвук в света на политиката. Реакциите са обнадеждаващи, говори се как държавният секретар Кордел Хъл бил похвалил Карски пред

посланик Чехановски, че успял да очарова президента, който повярвал на всяка негова дума.

В цялата американска мисия това несъмнено е най-важната среща, тя се състоява на 28 юли 1943 г., сряда, в присъствието на посланик Чехановски (Ibidem). Карски разговаря с Рузвелт един час и петнадесет минути – тоест половин час повече от предвиденото от президента, който по тази причина закъснява за следващата си среща. Дватамата разговарят в личните му апартаменти. След като изказва благодарност към президента, че е пожелал лично да се запознае с него, и след като го уверява, че в Полша той е известна и популярна личност – „този, комуто предстои и който трябва да организира мира на принципите на справедливостта и човечността (human principles)“ – Карски започва да отговаря на задаваните му въпроси.

По някое време посланик Чехановски предлага на президента да позволи на Карски да изложи по-надълго и по-обстойно фактите за структурата на полското нелегално движение. Президентът се отнася с ентузиазъм към коментарите на Карски: „Никога не бих допуснал, че в такива условия е възможно да се изгради така щателно премислена организация. Може би само поляците са способни на това“. Президентът се интересува с какви действителни сили разполагат съветските отряди, действащи на полските земи. Карски споменава за няколко хиляди души, както и че те лесно би могло да бъдат ликвидирани, ако висшите държавни интереси и хуманитарните съображения не диктуваха друго. Категоричен противник на такава акция е и ген. Шикорски, който се позовава на югославския пример. После Карски посочва какво значение за политическия живот в страната има възникването на Полската работническа партия (ПРП). На сбогуване с президента Карски го запитва дали би могъл да предаде съдържанието на разговора им в Полша. Рузвелт изразява съгласие и му пожелава благополучно завръщане в родината.

Карски се връща във Вашингтон в края на август след серия от срещи с полската диаспора в Чикаго, тук вече го очаква писмо от министър Кот, който го призовава обратно в Лондон, където му е поверена отговорна длъжност в Министерството на информацията и пропагандата. В първата половина на септември Карски отплава за Лондон, където пристига на 19 септември.

В столицата на Великобритания нашият герой прекарва почти половин година, но информацията за тамошните му занимания е твърде оскъдна. В Лондон очевидно не знаят какво да правят с Карски, как да използват неговите таланти. Не е възможно да се завърне в Полша, тъй като някакъв немски агент съобщава в Европа за публичните му изяви в САЩ, немската преса пише за това. Молбата му да бъде изпратен в армията, например в подготвящия се за бойни действия в околностите на Монте Касино в Италия Втори корпус, е отхвърлена. В самия Лондон за кратко бива насочен отново към радиостанция *Świt*¹⁹⁾, за да „поддържа духа на сътрудниците“ (Kochanowicz, 1979: 55, 108).

Още през ноември започват да обмислят дали да не го изпратят отново в САЩ. На 21 февруари 1944 г. Карски отпътува от Шотландия за САЩ на втора мисия. Не е известно дали Карски е започнал работа върху *Тайната държава*, бидейки още в Англия, или едва в Щатите под влиянието на пропагандната дейност, на която там се посвещава. През март 1944 г. той записва няколко радиопредавания и подготвя бележки за статии за полското нелегално движение и своите преめждия за най-значимите американски списания – „Уошингтън поуст“, „Колиър“, „Тайм“ и „Лайф“. В края на март – началото на април установява контакт и с Емъри Рийвс, литературен агент, който има в портфолиото си издадени писмата на Уинстън Чърчил и Антъни Идън. Рийвс проявява интерес към проекта.

В продължение на година и половина, започвайки от май 1944 г., като автор на рекламирания, а от ноември вече фактически бестселър, Карски участва в над 200 представления, на които присъстват общо над 150 хил. души. През август американската преса – „Колиър“, „Ди америкън мъркюри“, „Харпърс базар“, „Лайф“ и „Джуиш форъм“ – публикува първите по-обширни фрагменти от книгата. През октомври 1944 г. *Тайната държава* е избрана за книга на месеца (декември), решението е обявено по време на гала-вечер в нийоркския хотел „Уолдорф Астория“. Карски тогава произнася слово след актрисата Шърли Темпъл и конгресмена Дж. Уилям Фулбрайт (Kolekcja Karskiego, b.2, f. 5).

Тайната държава се появява на книжния пазар на 28 ноември 1944 г. – четири дни след като Миколайчик обявява подаването на оставката си като шеф на правителството. Абсолютното мнозинство от рецензиите, които в първите дни получава книгата на Ян Карски, са възторжени, може би отчасти поради вълната на съчувствие към поляците – защото всеки изминал ден носи нови доказателства за немските, а по-късно за съветските зверства. Американската общественост постепенно започва да научава, че в Техеран западните Велики сили предават Полша на съветския си съюзник в замяна на обещанието последният да обяви война на Япония.

Продажбите на книгата вървят отлично, още първите дни са продадени 50 хил. екземпляра, издателството решава да направи гигантска допечатка – 350 хил. екземпляра. В същото време биват подписани и договори за превод на френски, норвежки и шведски. В продължение на шест месеца Карски пътува из Съединените щати, за да популяризира книгата си.

През май 1945 г. бившият американски посланик в Германия Хю Уилсън го привлича към организираната от Хърбърт Хувър мисия по обезопасяване документацията на емигрантските правителства, действащи в Англия. (По-късно те биват депозирани в нововъзникналия Институт за войната, революцията и мира „Хувър“ на Станфордския университет в Пало Алто, Калифорния). Карски прекарва четири месеца в Европа, където успява да приобщи към идеята бивши полски, естонски и латвийски политици. Завръща се в Щатите в края на 1945 г.

Карски несъмнено е нетипичен демилитаризиран войник на съюзническата армия, той е известна личност, автор на важна и наградена книга, познава видни политици. Категоричното му желание обаче е да затвори главата с военния период в живота си, неотдавна той е навършил тридесет години и го изпълва чувството, че всичко тепърва му предстои. Трябва обаче да минат три години, преди да се изправи пред поредния житейски избор. Ръка за помощ му протяга отец Едмънд А. Уолш – канцлер на Висшата школа за дипломатическа служба в Джорджтаунския университет във Вашингтон (Kolekcja Karskiego, b. 1, f. 7). Двата се запознават в 1943 г. по време на първата американска мисия на Карски. Нашият герой остава в паметта му не само като открит антикомунист, но и като ревностен католик, което положително ги сближава. За жалост, дипломата на Карски отпреди войната няма никаква стойност в Щатите, той трябва да учи наново. Това става възможно благодарение на високата му стипендия и освобождаването му от таксите за следване. В 1953 г. Карски защитава докторат и започва работа в университета майка като начинаещ преподавател.

Цели тридесет и една години, до самото си пенсиониране, Карски остава верен на своето учебно заведение, той преподава там постоянно, само с три прекъсвания във връзка със задгранични пътувания. През 1955 и в края на 1966, началото на 1967 г. по поръчение на Държавния департамент той обикаля дузина европейски, азиатски и африкански страни с цикъл лекции за ползите, произтичащи от „американския път на развитие“ – тоест парламентарната демокрация в съчетание с икономическия либерализъм. Карски е до такава степен последователен в антисъветските си възгледи, че вече като американски гражданин (от 1954 г.) не отказва да сътрудничи нито на ФБР (участва в курсове, посветени на психологическата война), нито на ЦРУ или Пентагона. В последната институция изнася редовно лекции в продължение на много години.

През 1954 г. професорът превежда пред комисията на конгресмена Чарлс Керстен показанията на беглеца от комунистическа Полша, полковника от Държавна сигурност Юзеф Швятло (Paczkowski, 2009: 199, Wood & Jankowski, 1996), а през 1956 г. изготвя доклад относно дейността на унгарската секция на радио „Свободна Европа“. Проблемът е съществен, тъй като унгарските бегълци обвиняват Радиото, че е призовавало към въоръжена борба със съветската интервенция и е обещавало американска военна помощ. Докладът на Карски трябвало да послужи на шефа на ЦРУ Алън Дълес в края на ноември 1956 г. за отхвърлянето на тези обвинения като безпочвени.

Последният въпрос, към който Карски много дълго не се завръща, е трагедията на европейските евреи и извършеният над тях геноцид в годините на хитлеристката окупация. Трудно е да се назове категорично причината за неговото мълчание в тези първи следвоенни години извън очевидното му нежелание да преповтаря в мислите си спомените от окупационните кошмари. От средата на 50-те години решаващо влияние изиграват близките му отношения, а от 1965 г.

– женитбата му с известната танцьорка и хореографка Пола Ниренска. Пола всъщност прекарва войната в Англия, но нейни по-далечни роднини са избити от нацистите в Полша. Истинското завръщане на Ян Карски в бавно разгръщащото се публично пространство на изследване и увековечаване на Холокоста е свързано с Клод Ланцман и неговата работа над филма *Шоа*. След излизането на лентата Карски бива преоткрит за американската публика. От този момент чак до края на 90-те години той е почетен гост на всички по-важни срещи и конференции, посветени на изстреблението на европейските евреи.

Речта на Карски по време на Международната конференция на освободителите от 26 – 28 октомври 1981 г. добива широка известност благодарение на инициативата на Стивън Дж. Соларс – конгресмен от Ню Йорк, който по време на заседание на Камарата на представителите на 15 декември 1981 г. излиза с апел: „Г-н Председател, обръщам се към Вас с молба словото на д-р Карски по време на Конференцията на освободителите да бъде включено в протокола от днешното заседание на Камарата на представителите“. В 1982 г. за нашия герой си спомня Израел. През юни той е поканен заедно със съпругата си, за да му бъде връчен тържествено медалът на „Яд Вашем“ – „Праведник на народите по света“ – и да засади собствено маслиново дръвче в парка на „Яд Вашем“ в Ерусалим. Дванадесет години по-късно към това признание бива добавено и почетно израелско гражданство.

През 1991 г. Карски посещава Полша за втори път след войната (за първи път идва тук през 1974 г. като стипендиант на фондация „Фулбрайт“) по случай удостояването си със званието *Doctor honoris causa* на Варшавския университет. Същата титла му е присъдена и в Люблин. Две години по-късно идва отново в Полша, този път в състава на делегацията на вицепрезидента на САЩ Албърт Гор за тържественото отбелязване на въстанието във Варшавското гето. На 3 май 1995 г. президентът на Република Полша удостоява Ян Карски с Ордена на Белия орел. За последен път нашият герой посещава родината си през 1999 г. Тогава в Кралския замък във Варшава при необикновена тържественост става представянето на първото полскоезично издание на *Тайната държава*. Посещенията на Карски в родината не само напомнят на поляците за заслугите му, те носят определени ползи и за самия него. Във Варшава например той присъства „на встъпването в длъжност на президента Квашневски и по покана на маршала на сейма Зих“.

В 2000 г. пресата пише: „Във Вашингтон се състоя погребението на емисаря на Армия Крайова Ян Карски. Във Вашингтон, в катедралата „Сейнт Матюс“, беше отслужена траурна литургия за упокой на душата на Ян Карски. Ян Карски почина миналия четвъртък във Вашингтон на 86-годишна възраст. Войник от Армия Крайова, дипломат, по време на войната емисар на Нелегалната полска държава, той бе сред първите, които полагаха усилия да насочат вниманието на Запада към трагедията на европейските евреи. На литургията присъства делегация на полските власти, водена от министър Марек

Шивец. В писмо, прочетено от министър Шивец, президентът Александер Квашневски нарече Карски предтеча на борбата за човешки права. По време на службата беше прочетено писмо и от президента на Съединените щати Бил Клинтън, който пише, че посланието на Ян Карски никога няма да бъде забравено. Личността на покойния припомни в слово отец Лео Донован – бивш ректор на Джорджтаунския университет. Равин Майкъл Беренбаум отправи еврейска молитва за умрелите. На траурната литургия присъстваше и Марек Еделман – последният жив водач на въстанието във Варшавското гето. Урната с праха на проф. Карски бе положена на гробището Маунт Олив в Бетезда край Вашингтон, редом до съпругата му Пола Ниренска“.

Превод от полски: Юлиан Божков

NOTES / БЕЛЕЖКИ

1. Един от псевдонимите на Ян Кожелевски, не е известно дали фамилията е принадлежала на конкретна личност, или паспортът му е бил фалшив – б. а.
2. Младежка католическа организация – б. а.
3. Оздравяване или санация (от лат. *sanatio*) е наименованието на режима на Юзеф Пилсудски от 1926 до 1939 г. – б. пр.
4. Младежка организация на Безпартийния блок за сътрудничество с правителството, действаща в периода 1930 – 1939 г. (офиц. наименование – Академичен съюз за работа за държавата) – б. а.
5. Става дума за т. нар. резерват в околностите на Ниско – б. а.
6. „Читател“ („Чителник“) – б. пр.
7. PPS-WRN (*Polska Partia Socjalistyczna – Wolność, Równość, Niepodległość*) – Полска социалистическа партия – Свобода, Равенство, Независимост – б. пр.
8. ZWZ-AK (*Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa*) – Съюз за въоръжена борба – Армия Крайова – б. пр.
9. „Окоп“ („Шанец“) – б. пр.
10. В междувоенния период държавен чиновник, изпълняващ административни и представителни функции – б. а.
11. „Полша е жива“ („Полска жийе“) – б. пр.
12. Основан през декември 1942 г. със съгласието на Делегатурата на правителството и финансово подкрепян от нея – б. а.
13. Псевдоним на Карски по време на конспиративната му дейност в Полша – б. а.
14. Наименование на немските фабрични сгради, функциониращи на територията на Варшавското гето (от англ. *shop* – магазин, работилница, цех, и нем. *Schuppen* – барака) – б. пр.

15. Еврейска работническа партия, основана в 1897 г. във Вилно – б. а.
16. American Jewish Joint Distribution Committee – б. а.
17. „История на Тайната държава“ – б. пр.
18. Special Operations Executive – б. пр.
19. „Зора“ („Швит“) – б. пр.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- AAN, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Delegatura Rządu RP na Kraj (sygnatura 202)
- Bartoszewski, W. (2010). *Środowisko naturalne. Korzenie*, spisał M. Komar. Warszawa.
- Bieniek, J. (1985). *108 rajdów Rysia*. Nowy Sącz.
- Buľhak, W. (2009). *Wokół misji Józefa H. Rettingera w kraju, kwiecień-lipiec 1944*, „Zeszyty Historyczne“, nr. 168.
- Engel, D. (1983). *An Early Account of Polish Jewry under Nazi and Soviet Occupation Presented to Polish Government-In-Exile, February 1940*, „Jewish Social Studies“, nr. 45.
- Engelking, B. & Leociak J. (2001). *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa.
- Grabowski, W. (2003). *Polska tajna administracja cywilna 1940 – 1945*. Warszawa.
- Grabowski, W. (2005). *Organy bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości Polskiego Państwa Podziemnego*. Warszawa.
- Haska, A. (2006). „Jestem Żydem, chcę wejść“. *Hotel Polski w Warszawie 1943*. Warszawa.
- Karski, J. (1999). *Tajne Państwo*. Warszawa.
- Kochanowicz, T. (1979). *Na wojennej emigracji. Wspomnienia z lat 1942 – 1944*. Warszawa.
- Kolekcja Karskiego, Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University, Palo Alto.
- Komorowski, T. (1985). *Armia Podziemna*. London.
- Korboński, S. (1989). *Polskie Państwo Podziemne. Przewodnik po Podziemiu z lat 1939 – 1945*. Philadelphia.
- Kunert, A. (1987 – 1993). *Słownik Biograficzny konspiracji warszawskiej 1939 – 1944*, t. 1 – 3. Warszawa.
- Kunert, A. (1997). *Rzeczypospolita Walcząca styczeń-grudzień 1940. Kalendarium*. Warszawa.
- Lerski, J. (1989). *Emisariusz „Jur“*. Warszawa.
- Libionka, D. (2006). *ZWZ-Ak i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich*, w: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939 – 1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa.

- Libionka, D. & Weinbaum, L. (2011). *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*. Warszawa.
- Paczkowski, A. (2009). *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*. Warszawa.
- Pomian, J. (1990). *Józef Retinger. Życie i pamiątki pioniera jedności europejskiej*. Warszawa.
- Puławski, A. (1999). *W obliczu Zgłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941 – 1942)*. Lublin.
- Raczyński, E. (1997). *W sojusznicy Londynie*. Londyn.
- Ringelblum, E. (1983). *Kronika getta warszawskiego wrzesień 1939 – styczeń 1943*. Warszawa.
- Tonini, C. (2008). *Czas nienawiści i czas troski. Zofia Kossak-Szczucka – antysemitka, która ratowała Żydów*. Warszawa.
- Wood, E.T. & Jankowski, S.M. (1996). *Karski. Opowieść o emisariuszu*. Kraków – Oświęcim.
- Żbikowski, A. (2011). *Karski, Świat Książki*. Warszawa.

JAN KARSKI – A HERO OF THE POLISH RESISTANCE

Abstract. Jan Karski was born Jan Kozhelevski in Lodz in a Polish family. Before the war, he graduated from the Faculty of Law and Diplomacy at the University „Jan Kazimierz“ in Lviv, then began working in the Ministry of Foreign Affairs. He was involved in the conspiracy structures by his brother Marian. Not long after Karski became one of the most trusted connections between the Resistance and the government in exile. As a courier of the illegal parties he went on a mission to London, bringing information about the genocide of the Polish Jews.

✉ **Prof. Andrzej Żbikowski**
Jewish Historical Institute
3/5, ul. Tłomackie
00-090 Warszawa
Center for East European Studies
Warsaw University
26/28, ul. Krakowskie Przedmieście
00-927 Warsaw, Poland
E-mail: azbikowski@jhi.pl